

ДӘРІСТЕР КЕШЕНІ

Модуль 1 Дінтанулық зерттеудің эволюциясы.

Дінді түсіндірудегі ғылыми бағыттың қалыптасу ерекшеліктері

Тарихта нақты діндер өмір сүрген және өмір сүріп келеді, “жалпы діндер” болған емес және жоқ. Бірақ әр түрлі діни құбылыстарды түсіндіру үшін ғылымда сәйкес ұғым жасалған. Тек пен түр айырмашылығын көрсету арқылы формальдық-логикалық дефиницияны дінге қатысты қолдану нәтижелі болмайды. Әр түрлі қырларынан алғандағы діннің мәндік сипаттамаларын біріктіретін, жинақтайтын жолды таңдайық. Сонда ең жалпы формада былай деуге болады: дін қоғамның, топтың, жеке адамның рухани өмірінің саласы, дүниені рухани меңгерудің тәсілі және рухани өндіріс саласы. Тап мұндай сипатында дін дегеніміз: 1) қоғам болмысының көрінісі; 2) адам мен қоғамның қалыптасу процесінде міндетті түрде пайда болатын олардың тіршілік әрекетінің аспектісі; 3) адамдық өзін-өзі жатсынуды көрсету мен оны жеңудің әдісі; 4) шындықтың шағылысы; 5) қоғамдық жүйенің жүйесі; 6) мәдениет феномені. Осы сипаттамалардың мәнін ашайық.

Қоғамның терең байланыстарын көрсету

Дінде қоғамдық жүйелердің белгілі бір типінің мәні байқалады, ол қоғамдық шындықтың тікелей бақылаудан жасырын, ішкі, терең деңгейлерін танытады, демек, дінде қоғам болмысына барабар нәрсе кездеседі. Бірақ дінге құбылыстар сияқты ене отырып, қоғамның ішкі байланыстары өзгерген түрінде көрінуі мүмкін, демек маска киюі мүмкін. Түрін өзгерту әлдекімнің басынушылығының, арам ниетінің, саналы алдаудың немесе белгілі интеллектуалдық қарапайымдылықтың нәтижесі емес: бұл қоғам қозғаласының өрбуінің және көрінуінің сәті. Демек, дін қоғам туралы көп нәрсе “айтады”, мұнда тек кодталған ақпараттың шифрын дұрыс шешкен маңызды. Бұл үшін діни әлемді қайсыбір шынайы қатынастарға әкеліп тіреу жеткілікті емес – себебі толық редукция мүмкін емес. Мұнда нақты өмірдің берілген қатынастарынан оған сәйкес діни формалар шығарған маңызды.

Адам мен қоғамның тіршілік әрекетінің қажетті туындайтын аспектісі

Дін дегеніміз өткеннің көптеген ойшылдары есептегендей, философтар, абыздар, өтірікшілер, тирандар тарапынан адамдарға зорлап таңылған (мұндай пікір кейде осы күндері де айтылып қалады) кездейсоқ құрылым емес. Ол қоғам дамуының белгілі бір кезеңінде қажетті түрде пайда болады. Өзіндік мәні бар бастама – метақоғамдық, дүниеден тыс, тарихтан тыс бастама деген ол жөніндегі тезистерге де дәлел жоқ. Ол қоғамда қажетті түрде пайда болып,

кажетті өмір сүреді, бүкіләлемдік тарих контексінен кіргізілген және қоғамдағы өзгерістерге сай өзгеріп отырады.

Адамзаттық жатсыну және одан шығу әдісі

Жатсыну дегеніміз – бұл адам әрекетінің және оның өнімдерінің, қатынастар мен институттардың адамдарға үстемдік ететін күштерге айналуы. Нағыз жатсынудың негізгі сәттері мыналар: а) еңбек өнімінің өндірушіден жаттануы; б) еңбектің жаттануы; в) ортақ мүддені көздейтін мемлекеттің жеке және топтық мүдделерді жатсынуы, бюрократизация; г) адамның табиғаттан жаттануы, экодағдарыс; д) адамдардың қатынастарының заттардың қатынастарымен жанасуы, қатынастардың деперсонализациясы; е) аномия, құндылықтар, нормалар, рөлдерден жатсыну, әлеуметтік тәртіп бұзу, дау-жанжалдар; ж) адамның адамнан жаттануы, изоляция және атомизация; з) тұлғаның ішкі жаттануы – “Менді” жоғалту, апатия, жете түсінбеушілік.

Шындықты бейнелеу

Бейнелеу, жалпы, қоғамның және оның әр түрлі салаларының қасиеті болып табылады, ол қоғамдық әрекет процесінде де, оның тұрып қалған нәтижелерінде де іске асады. Дін өзінде табиғат, қоғам, адам қасиеттерін сақтап қалып, қайта шығарады. Егер дін бейнелеу болса, онда ол шындықты бейнелейді және бейнелетін жөнінде сәйкес ақпаратты қамтиды. Ақпаратты сырттан ала отырып, дін оны жақсылап өңдейді және оны өзін-өзі ұйымдастыру, дүниеде бағдарын айқындау үшін қолданылады. Ақпараттық-сигналдық бейнелеу әсер етулерді қайта кері әсер ету құралы ретінде пайдаланады. Басқа жағынан алғанда, бұл бейнелеу таңдампаз болып келеді және діннің өзіндік ұстанымдарын ескере отырып, жүзеге асырылады; ол адамдардың тіршілік әрекетінің басқа салаларымен өзара әрекетінің нәтижелерін “алдын ала сезіп қояды”, алдын ала еске салады.

Дін қоғамдық жүйеасты (подсистема) ретінде

Қоғамға байланысты қарастырылғанда, дін қоғамдық жүйеасты ретінде танылады. Алғашқы қауымдық қоғамда ол салыстырмалы түрде дербес құрылым ретінде анықталып, бөлініп шыға қойған жоқ. Алғашқы қауымдық нанымдар және солармен байланысты жол-жоралар мифологиялық синкретикалық кешенде өрбітілген. Қоғамның дамуы мен жіктелуі оның әр түрлі салаларының құрылуына әкелді. Әрбір сала күрделі құрылымды құрайды, бұл құрылымда әрекет жүзеге асырылады, құрылымның негізі қаланады және оның өз элементтері болады. Ешбір жүйе және оның жүйеастылары бір ғана элементтен тұрмайды және осы элементтердің бір-бірімен өзара байланысынан тыс қарастырыла алмайды, ал олардың өзара байланысы бәрінен бұрын қызмет ету процесінде жүзеге асады. Дамыған діндерде сана, әрекет, қатынастар, институттар, ұйымдар көрсетіледі. Өз кезегінде олардың әрқайсысының бірқатар белгілері сипатталады.

Мәдениет феномені

Дін - мәдениет универсумының салаларының бірі. Мәдениеттің тарихи бірінші типі алғашқы-синкретикалық тип болды, ал оның рухани саласын мифология құрады. Бұл типтің жіктелуінің барысында рухани мәдениеттің әр түрлі салалары - өнер, дін, философия, мораль бөлініп шығады және олардың

жүйесі құрылады, бұл жүйенің салалары бірегейлік пен тұтастықты құра отырып, өзара бір-біріне әсер етеді. Дінді осылайша түсінген кезде, дін мен мәдениет бір-бірінен бөлінбейді және алшақтамайды, біріншісі соңғысының аясынан шығарылмайды, мәдениет феномені ретіндегі қасиетін жоғалтпайды. Басқа жағынан алғанда, мәдениет универсумы дінсіз қалмайды, мазмұны мен кеңістігін тарылтпай, оны өзінің бойында сақтайды.

Діндегі жеке адам және тұлға

Қоғам дамуының ерте кезеңдерінде адам өзін діни топтан бөлмейтін, ол жеке адам ретінде, этникалық-діни кешендердің қолданушысы болып табылатын ру немесе тайпаның жеке өкілдері ретінде танылатын. Жеке адамның дінде (болмыстың басқа да салаларында сияқты) *тұлға* болып қалыптасуы жекелену және өзін қауымдастықтан бөлу процесінің белгілі бір кезеңінде ғана орын алды. Дамыған діни жүйелерде тұлға “әулие”, “дуана”, “даурыққан”, “аскет”, “тақуа” және т.с.с. әр түрлі типтерден көрінеді, ал күнделікті өмірде ол – “діншіл”, “фанатик”, “теңселуші”, “басым (немесе бағынған) діни бағдарлы тұлға” және т.б. Діни тұлғасыз дамыған діни жүйе өмір сүре алмайды. Діни тұлға – бұл дербес қасиеттерін, соның ішінде діни қасиеттерін жинақтаған, діни әрекеттің субъектісі болуға қабілетті адам. Мұндай тұлғаға санада - діни түсініктер, идеялар, сенім, қажеттіліктер, сезімдер, ал жүріс-тұрыста – храмға бару, дұға қылу, құдайға құлшылық етуге қатысу, діни жол-жораларға қатысу, діни мерекелерді тойлау, ораза және т.с.с. қалыптастыратын “діншілдік” қасиеті тән. Діншілдік “Құдай - адам”, “адам - Құдай” қатынастарына, немесе діндердің типіне байланысты басқаша формаға сүйенеді. Әлеуметтену, жеке адамның діни ортада әлеуметтік тәжірибені меңгеруі процесі арқылы діни қасиеттер интериоризацияланады (лат. interior - ішкі), ішке енеді, соның нәтижесінде тұлғаның діни руханилығы қалыптасады. Адамның рухани мәдениетті, соның ішінде діни мәдениетті қалай меңгергендігіне байланысты тұлғаның руханилығы анықталады. Руханилық құндылықтарды түсіну және оларға кірігу, өзіндік сана мен өзін-өзі тану, интеллект пен сезінулерді асқақтату, өмір сүрудің мәні мен мақсатын іздеу, идеалды табу, ар-ұят даусын тыңдау және есту, шығармашылық дегенді білдіреді. Бұл процесстер діни сеніммен немесе басқа да дүниетанымдық бағдарлармен байланысты болуы мүмкін. Діни сенім, діни түсініктер, күйзелістер, үміттер жиынтығы, діни мәдениетке қосылу, катарсистарды тудыратын діни-психологиялық процесстер тұлғаның діни руханилығын қалыптастырады, ал бұл руханилықтың мазмұны діни қатыстылыққа байланысты.

Дін туралы ғылым және діндер тарихы

Дінтану пәнаралық ғылым. Арнайы гуманитарлық пәндер аясында дінді зерттеу тарих, этнология, антропология, филология, лингвистика, социология, психология ғылымдары арқылы жүзеге асырылады. Дінтанудың өзіндік әдіснамалық кеңістігінің қалыптасуында да осы пәнаралық әдістер:

генетикалық, герменевтикалық, функционалдық, құрылымдық-аналитикалық, феноменологиялық және т.б. қолданылды. Бұл байланыс тардың синтезі дінді анықтаудың көпәспектiлi құралы ретiнде өзiнiң нәтижесiн беруде. Дiнтанудың өзiндiк пәндiк және әдiснамалық кеңiстiгiнiң қалыптасу үрдiсi осы бағытта дамытылуда.

Қазiргi дiнтанудың құрылымы бойынша оның бөлiмдерi мен бөлiмшелерiне тоқталу керек. Тарихи дiнтану, контекстуалдi дiнтану, жүйелi дiнтану және т.б. Дiнтанушылық зерттеуiнiң дереккөздерi ретiнде мына ұғымдар талданады және келесi әдiстермен жұмыс жасалады: дереккөз ұғымы, дереккөз түрлерi, оларды жиынақтау әдiстерi, дереккөздердi сынау әдiстерi. Деректану (арнайы) қосалқы тарихи пән дiни мәтiндердi және дереккөздердi сараптау әдiстерiн жасауда маңызды рөл атқарады.

Дiндер тарихы дiнтанудың бiр саласы ретiнде. В XVIII ғасырдағы француз ағартушысы, энциклопедист Ш. де Бросс және XIX ғасырдағы француз ғалымы және философы Ш.Ф. Дюпюи шығармаларындағы дiндер тарихының мәселелерi. Дiндер тарихының дамуына неміс теологтары мен тарихшылары үлес қосты, тюринген мектебiнiң өкiлдерi Ф.К. Баур и Д.Ф. Штраус. Швейцарлық тарихшы және заңгер И. Бахофен, француз тарихшысы Ф. де Куланж, француз жазушысы, тарихшы және филолог-шығыстанушы Ж.Э. Ренан, ағылшын тарихшысы, шығыстанушы У. Робертсон Смит, ағылшын тарихшысы және этнологтары Э.Б. Тайлор, Дж. Фрэзер, неміс тарихшысы Ю. Вельгаузен, неміс тарихшысы және философ А. Дреус, австралиялық теолог, этнограф және лингвист В. Шмидт, ресейлік тарихшылар Ф.И. Щербатская, В.В. Бартольд, А.Б. Ранович, Р.Ю. Випнер, дiндар және тарихшы А.В. Карташов және басқалар.

Дiнтанулық зерттеулердiң негiзгi категориялары

Дiнтануда жалпы философиялық және әлеуметтiк-философиялық категориялар қолданылады: «болмыс, сана, таным, көрiнiс, символ, ақиқат, адасу, қиял, елес, қоғам, материалдық және рухани өндiрiс, мәдениет, жаттану» және сол сияқтылар. Логикадан, этикадан, эстетикадан кiрген ұғымдар және терминдер,: «белгi, мән, мағана, ұят, жауапкершiлiк, мейрiмдiлiк, жанашырлық, сұлулық» және т.б. Жалпы ғылыми ұғымдар: «жүйе, мазмұн, қызмет, рөл, заң» және т.б. Жеке ғылыми ұғымдар: «ғасыр, құқық, елес, вера, сезiм, көңiл-күй, азап, араласу, тiл, өмiр, өлiм» және т.б.. Арнайы дiнтанулық ұғымдар мен терминдер: «дiн, теология, дiни культ, шiркеу, конфессия, храм, дұға» және т.б. Ғылымда дiнге қарағанда мағаналары басқаша түсiндiрiлетiн «Құдай, перiште, тозақ, жұмақ, Бодхисаттва, аян берiлу, карма» сияқты ерекше орынға ие ұғымдар мен терминдер. Дiндегi өзгерiстер процессiн көрсететiн ұғымдар классы: «даму мен эволюция, сакрализация, секуляризация, детеологизация, демифологизация, модернизация» және т.б.

Дінтанулық категориялардың қалыптасу және даму тарихында дінді анықтауға арналған концепциялар маңызды орын алады.

Оларға келсі тісіндірмелер кіреді: теологиялық түсіндірме (Э. Трельч, Р. Отто, П.А. Флоренский, П.Л. Бергер, Т. Лукман және басқалар.) философиялық (Б. Спиноза, И. Кант, Ф.Гегель, Л. Фейербах және басқалар.), социологиялық (М. Вебер, Б. Малиновский, Э. Дюркгейм, Т. Парсонс және басқалар) биологиялық және психологиялық (У. Джеймс, Л. Леви-Брюль, З. Фрейд, Э. Фромм, К.Г. Юнг және басқалар.), этнологиялық бағыт. Әлеуметтік гуманитарлық ой тарихындағы дін: методологиялық аспектілері. Дінді ғылыми тұрғыда танудың принциптері.

Дінді топтамалау мәселесі

Дінді әр түрлі белгілерінің негізінде сараптаудың нәтижесінде топтамалайды. М.Мюллер классификациясын лингвистикалық принципке негіздеп, моңғол, фин, тұран, семит, арий, т.б. Қазіргі уақытта дінтануда әртүрлі факторларға – этникалық мазмұнға, құдайлардың санына, даму деңгейіне және т.б. негізделген жіктеулердің айтарлықтай саны бар.

Этникалық мазмұны бойынша діндер ерте формалар (тайпалық культтер), ұлттық-мемлекеттік және әлемдік діндер болып бөлінеді. Біріншісіне: тотемизм, фетишизм, магия, анимизм, анимизм, анимализм, шаманизм, табиғат культі, ата-бабалар культі, политеизм және т.б. Ұлттық-мемлекеттік діндерге Египет, Месопотамия, Ежелгі дәуір халықтарының ерте ұлттық діндері жатады. Үндістан, ежелгі (грек, рим) нанымдары, Колумбияға дейінгі Американың діндері және т.б. Кейінгі ұлттық діндерге индуизм, жайнизм, конфуцийлік, даосизм, синтоизм, зороастризм, иудаизм, сикхизм және т.б. Қазіргі әлемде әртүрлі діни нанымдарды ұстанатын 3 мыңнан 4 мыңға дейін ұлттар, ұлыстар, тайпалар бар. Сарапшылардың пікірінше, «қазіргі уақытта әлемде бар діндердің нақты саны белгісіз». Олардың саны автордың діннің анықтамасына көзқарасына байланысты 400-ден 5000-ға дейін жетеді. Әлемдік діндер – буддизм, христиан және ислам. Қазіргі заманда неохристиандық, жаңа пұтқа табынушылық, шығыстанулық және басқа бағыттағы дәстүрлі емес діни ұйымдар, әртүрлі синтетикалық, эзотерикалық, шайтандық және басқа да көптеген діни бірлестіктер пайда болуда. Политеистік. Монотеистік, өлі, тірі, жазбалы, жазуы жоқ. Г.В. Гегелдің дін топтамасы. Тайпалық, ұлттық және әлемдік діндер. Дінтанудағы салыстырмалы-тарихи парадигма. П. Пикардің «Әлемнің барлық халықтарының діни ғибадаты мен марапаттары» («Религиозные обряды и церемонии всех народов мира»). XVIII ғасырдағы салыстырмалы дінтану. XIX ғасырдағы салыстырмалы дінтану. XX ғасырдағы салыстырмалы дінтану.

Дінтанулық зерттеудің негізгі әдістері

Әдіснамалық ұғымы. Әдіснамалықтың деңгейлері: жалпы философиялық және жалпы ғылыми әдіснамалық, дінтанушылық зерттеудің әлеуметтік-

ғылыми әдіснамасы, дінтанулық зерттеудің әдіснамасы мен техникасы. Әдіснамалықтың функциялары: аналитикалық, кризистік, конструктивтік. Әдіснамалық талдаудың түрлері: таным қағидаларын талдау; дінтанушылық танымның онтологиялық мәселелері; танымның теориялық және эмпирикалық тұғырларын талдау; ұғымдар, мәселелер, теориялардың талдауы; ғылыми зерттеудің логикасы.

Қазіргі дінтанудың құрылымы және әдістемелігі. Қазіргі дінтанудың бөлімі және бөлімшелері: тарихи дінтану (діндердің тарихы, салыстырмалы мифология, діндердің салыстырмалы филологиясы, қасиетті мәтіндерді талдау, тағы басқалар), контексті дінтану (діннің психологиясы, діннің социологиясы), дін этнологиясы (мәдени және құрылымдық антропология, діннің географиясы), жүйелі дінтану (салыстырмалы дінтану, дән феноменологиясы) және тағы басқалар. Дінді зерттеу әдістері мәселесі. Теология және философия дінді түсінудің алғашқы тарихи әдістемелік бағымдары.

Гуманитарлық зерттеудің гипотетикалылығы. Гуманитарлық зерттеудегі теорияның мүмкіндігі туралы қазіргі эпистемология. Гуманитарлық зерттеуінің ортақ әдістері. Салыстырмалы-тарихи әдіс: пайда болу тарихы, әдістің бастапқы түрін сынау, қазіргі әдіс және оның қолдануы туралы түсінік, әдісті қолданудың ережесі және қолдану шекарасы, әдісті қолданудағы типті қателер.

Тарихи - жүйелік әдіс: құрылымдық талдау, функционалдық талдау: пайда болу тарихы, қазіргі әдіс және оның қолдануы туралы түсінік, әдісті қолданудың ережесі және қолдану шекарасы, әдісті қолданудағы типті қателер.

Типологиялық әдісі, әдістің қолдануындағы типті қателер. Тарихи - тектік әдіс: әдістің тарихы әдісті қолданудың ережесі және қолдану шекарасы, әдісті қолданудағы типті қателер.

Модуль 2. Қазіргі дінтанудағы теориялар

Дін туралы теологиялық концепциялар

Теологиялық (конфессиялық) түсініктемелеулер дінді “ішінен”, сәйкес діни тәжірибенің негізінде түсінуге талпынады. Түсіндірмелер әр түрлі, бірақ олардың ортақ тұсы дінді адамның Құдаймен, Абсолютпен, қандай да бір Күшпен, Нуминоздымен, Трансценденциямен және т.с.с. байланысы ретінде түсіну болып табылады.

Христиан зерттеушілері – католицизм, протестантизм, православие бғыты болса да, ең басты нәрседе олар бір-бірімен келісімге келген: дін дегеніміз “*sui generis* (ерекше текті) шама”, ол Құдай мен адам арасындағы өзара байланыстың нәтижесі ретінде пайда болады. Дегенмен дінтанудың

ғылым ретінде қалыптаса бастаған кезінен-ақ дінге анықтама беруде екі бағыт байқалды: шектен тыс супранатурализм көзқарасы тұрғысынан және теологиядағы тарихи мектеп позициясы жағынан бағымдау. Христиан теологиясында супранатурализм әсерімен жасалған “табиғаттан тыс” ұғымы дінге анықтама беруде қолданылды. “Дін” термині табиғаттан тыс күштер бар және олармен қарым-қатынас жасауға болады деген сенімге негізделген көзқарасты білдіру үшін пайдаланылады.

Супранатурализм христиандықтың “табиғаттан тыс шындығы” және сол шындыққа тек Сырды ашып беру арқылы жету мүмкін дегеннен бастама алған. Бірақ осы негізде қалыптасқан, “жаратылмаған алғашқы феномен” ретіндегі дін туралы түсінік христиандық эволюциясының қоғам дамуына тәуелді болғандығы жөніндегі дерекке қарама-қайшы келеді. Христиандықтың әр түрлі қоғамдық қатынастармен байланысы теологиядағы тарихи мектеп өкілдерінің тыңғылықты талдауынан өткен. Осы мектептің идеяларын жүйелеуші ретінде танылған протестанттық теолог, тарихшы және дін социологы Э. Трельч (1865-1923) дінді (христиандықты) талдау үшін «қарастырудың тарихи әдісін» қолданған.

Протестанттық теолог және философ Р. Оттоның (1869-1937) пікірінше, дін – бұл “қасиеттіні бойынан өткізу”, оның нысаны *нуминозды* (лат. *numen* – құдайдың еркі, билігі, құдайдың құдіреті) – Құдайдан шығатын құдірет болып табылады. Қасиетті, нуминозды нәрсе екі ұшты сезім тудырады. Бір жағынан ол - *mysterium tremendum* (лат. – құпиялы үрей тудырушы) – тақуалық үрей мен діріл тудыратын, адамға қатысты “мүлдем басқаша” нәрсе. Адам өзіне мүлдем қарама-қарсы қойылатын нәрсенің бар екенін сезінеді және бұл жаттық шошу, қорқу, діріл, “толық бағыныштылық” сезімдерін, “мақұлық сезімін” және т.б. қоздырады. Басқа жағынан, қасиетті, нуминозды *mysterium fascinans* (лат. – құпия көзді шағылыстыратын, еліктіретін, таң қалдыратын) ретінде танылады, ол адамды өзіне тартып әкетеді, сүйсіндіреді, рухтандырады, өзінен жібермей, адамды өз ырқында ұстайды. Қасиетті, нуминоздыны бойынан өткізу адамға априорлық түрде (тәжірибеге дейін) берілген, ол белгілі бір дәрежеге дейін бұл күйді басынан өткізуге бейім болады. Қасиетті ұғымы Р. Отто үшін кез келген дінді түсіндіруге болатын категориялардың жалпы жүйесін қалыптастыруға негіз болады.

Американ социологы және інжілдік теолог П.Л. Бергер неміс зерттеушісі Т. Лукманмен бірге дінді феноменологиялық білім социологиясы мен феноменологиялық дін социологиясы позициясынан талдайды. Олардың назары теориялыққа дейінгі, адамдардың күнделікті өмірінде кездесетін “әдеттегі білімдерді” зерттеуге аударылған. Интерсубъективтік адамдық сана “шынайы өмірдің қоғамдық конструкциясын” жасайды, соның нәтижесінде жеке адамдардың “тіршіліктік әлемі” құралады.

П. Бергердің бірқатар шығармалары бойынша бірлескен авторы Т. Лукман “өмірлік әлем” құрылымын және әлеуметтік шындықты осы дүниенің феномені ретінде зерттейді. Оның діни тұғырнамасындағы орталық ұғым – “трансценденциялау”, ол адамның биологиялық табиғатының шекарасынан шығу, “мағыналық универсум” құрастыру процесі деп түсіндіріледі.

Трансценденциялау адамның тіршілік әрекетінің кез келген қырын білдіреді, бірақ діншілдікте анағұрлым нақты көрініс береді. Т. Лукман “шіркеуге бағдарланған діннің” қазіргі замандық қоғамдағы дағдарысын анықтайды және сонымен қатар шіркеуден тыс діншілдіктің сақталып, өсіп бара жатқанын бекітеді. Ол діннің “спецификалық” және “спецификалық емес” нысандарын, “көрінетін” және “көрінбейтін” діндерді ажыратады; біріншісіне діншілдіктің шіркеулік нысандарын жатқызады, екіншісін жалпы әлеуметтік нысан деп есептейді. Дін қоғамның талап ететін объективтік үлгілеріне жалпы және жеке мағына береді. Ол “жоғары тұратын және трансценденттік мағыналық байланыстарды” бекітетін әдіс болып табылады. Ол адамның трансценденциялауға деген қабілетінің өнімді күші, сол күштің арқасында жеке адам тарихи қалыптасқан және рәміздік түрде берілген дүниетанымды қабылдап, ішкі субъективтік нысанға өңделеді. Дін - адамның қалыптасуына аса қажетті компонент, оның маңыздылығы адамның тіршілік етуіне мән беруде және құндылықтарды бекітуде болып табылады. Қазіргі күні діншілдік тек қана шіркеуге тән болудан қалды, ол бүкіл қоғамға “шашылды”. Отбасыларда, коммуналарда, саяси топтарда, қарым-қатынас жасау топтарында және т.б. мағына берудің жекешелендірілген механизмдері қалыптасуда. Және дәл осыларда “көзге көрінбейтін дін” мағынасын табады.

Тарихи - феноменологиялық тұжырымдамалар

Ф.Шлейермахер, К.Тиле, П.Шантепи де ля Соссей, У.Робертсон-Смит тағы басқалардың тарихи - феноменологиялық тұжырымдамалары. П.Шантепи де - Н.Смарт, Я.Ассманның және тағы басқалардың діндертарихы бойынша зерттеулері. М.Мюллердің дінінің пайда болуы туралы мифологиялық (филологиялық) теориясы. Мифологиялық теориясы бойынша смит тағы басқалар зерттеу. К.Маркс пен Ф.Энгельстің дінінің әлеуметтік-экономикалық тұжырымдамасы. Салыстырмалы-тарихи дінтанудағы салыстыру, тарихи-мәдени контексті түзетудегі тәжірибенің орыны. «Пішіндеу». Й.Вах, В.Кауфманн, Н.Смарттың жұмыстары. «Алғашқы» және «екінші» діншілдік. Г.Меншинг. «Екінші тақуалық».

Діни символ ерекшелігі. Зайырлылық және діни бірегейліктің қатынасы социологиялық мәселе ретінде. Діни мағана ерекшелігі: онтосемантикалық дискурс. Діннің тілі: пролегомендерден когнитивті дискурске. Сұқбатты дінтанудың парадигмасындағы дінді зерттеудің когнитивті әдістемесі. Дінтанудың семантикалық кеңістігіндегі зайырлы және діни мәдениет сұқбатының әдістемелік мәселелері. Мәдениеттің діни феномені және қазіргі дінтану

Этнологиялық теориялар

Этнологиялық (элеуметтік - антропологиялық) тұжырымдамалар: анимистік – Э.Тайлор; прамотеистік – Э.Лэнг, В.Шмидт; преанимистік – Дж.Дж.Фрэзер, Р.Маретт; концепция Л.Леви-Брюльдің ұжымдық (тұрпайы) тәжірибенің мистикалық мазмұны. Европадағы лингвомәдениеттік бағыттар: В. Гумбольдт, В.Ф. Боас, Э. Сепир, Б. Уорф. В. Россейде Д.К. Зеленин, Е.Ф. Карский, А.А. Шахматов, А.А. Потебни, А.Н. Афанасьев, А.И. Соболевский, А.Н. Веселовский және басқалардың еңбектері. Символикалық дінтану: Э. Кассирер, С. Лангер, М. Элиаде, К. Леви-Стросс, А.Ф. Лосев, Б.А. Фохт, С. Аверинцев, Ю.М. Лотман, М.К. Мамардашвили. Дінтанудағы когнитивтік бағыт: Л.С. Выготский, А.Р. Лурия, О.М. Фрейденберг, И.Г. Франк-Каменецкий, Д.М. Угринович, М.И. Шахнович және басқалар.

Психологиялық - элеуметтік тұжырымдамалар

Дін – бұл «адам ағзасының психофизиологиялық функциясы». Діни инстинкт, діни сезім. Діни тәжірибе. З.Фрейд пен К.Г.Юнгтің психоаналитикалық тұжырымдамалары; элеуметтік психология тұжырымдамалары:

У. Джеймс. Субъективті діни феномендер. Л. Леви-Брюль. Мистикалық және пралогикалық ойлау. Ұжымдық көзқарас және дін В. Дильтей. Дін туралы түсінетін психология. З. Фрейд. Психоанализдегі діннің тұжырымы. К.Г. Юнг. Ұжымдық бейсаналық. Э. Фромм. «Гуманистік психоанализ».

Г.Оллпорт, М.Аргайл, Д.Бетсон, Л.Вентис және басқалар; Я.Сунденнің дін психологиясындағы ролдік тұжырымдамасы; С.Гроф және басқалар трансперсональдық дін психологиясы.

Философиялық-элеуметтанулық концепциялар

Э. Трельч және А. Тойнбидің тарихының кезеңдері, шеткі эксклюзивизм концепциясы. Г. Кремер, С. Радхакришнан, Раймундо Паниккар. Діни плюрализмнің әртүрлі аспектілері: теологиялық, Дж. Хиктің феноменологиялық дәстүріне сүйенетін, және тарихи, В.К. Смиттің салыстырмалы дінтануымен байланысты. Конфессияаралық сұхбат Н. Смарт, Р. Паниккар, Дж. Кобб, Н. Накамура, Д. Сузуки және т.б. Дін феноменологиясының өзекті мәселелері: «нуминозды», «қасиетті», «сакралдылықтың» ерекшелігін түсіну үшін әдіснамалық база қалыптастыру. Діни мәтіннің феноменологиясы.

А.Радклифф-Браун, К.Леви-Строс, Ж.Дюмезил, Фердинанда Соссюр және басқалардың Структуралистік тұжырымдамалары.

Структурализм жалпы әдістемелік жүйе ретінде. Дінтанудағы структурализм және постструктурализм. Қазіргі дінтанудағы постмодернистік бағыт.

Діннің жеке адам мен топтың, қоғамның өміріндегі рөлі. Д. Юм діннің табиғи тарихы туралы. И. Канттың дін философиясы. Определение религии И. Канттың өз философиялық жүйесі контексіндегі дінге берген аңқтамасы: априоризм, «өзіндік зат» пен құбылыстың бөлінуі, «өзіндік заттың» танылмауы, трансценденттілік пен трансцендентальдық және т.б. И. Канттың «Религия в пределах только разума» «Тек ақыл шеңберіндегі дін». Ф. Гегелдің дін философиясы. Құдай – бұл абсолюттік идея, рух. Дін «жанның рухқа қатынасы». Діни сана, діни қатынастану. Құдай болмысының онтологиялық дәлелдемесі. «Позитивті Ашылу діні». Л. Фейербах діннің мәні туралы Діннің негізі, тамыры, қайнар көзі, фоны. Табиғи дін және рухани дін. К. Маркса пен Ф. Энгельстің дінге қатысты көзқарастары. Дін қоршаған ортаны игерудің бір тәсілі ретінде.

О. Конт. Әлеуметтік философия мен социологияның методологиясы және қоғам өміріндегі діннің орны мен түп негізін түсіну.

(Э. Дюркгейм). Дін социологиясының негізін салу: жанұяның, саяси жүйенің және экономиканың дамуына діннің ықпалын зерттеу; діннің институционализациялану формалары; топтамалары: зерттеу методтарын таңдау.(М. Вебер) Магия, ойлау, ғылым, дін: антропологиялық константтар және ғылыми бағыттар (Б. Малиновский). Діннің мазмұндық анықтамасы: онтологиядан зерттеу методологиясына өту. (Э. Тэйлор, Э. Дюркгейм)

Структуралистік тұжырымдамалар

3 Модуль Қазіргі дінтанудағы жаңа зерттеу бағыттары

Қазіргі дінтанулық зерттеу бағыттарын классификациялау мәселесі

Дін танушылық зерттеу бұл «ескіден» жаңа білімдерге қозғалыс процессі. Дін танулық білімдегі жинақылық. Дінтанулық білімнің бүтіндігі және оны меңгеру жолдары. Дінтанушылық білімді және әдістерді кешенді түрде қолдану толық дінтанушылық танымның табысының жолы. Дінтанулық

зерттеулердің жаңа тенденциялары. Дінтанулық зерттеулердің қазіргі жағдайы. Дінтану жеке зерттеу бағдарламаларының кешені ретінде: тар бағыттағы зерттеулерді жүйелеу мен жасаудан бас тарту. Мерзімді басылымдардағы, энциклопедиялардағы және сөздіктердегі концепцияларды жүйелеу.

Дінтанулық зерттеулердің жаңа бағымдары

Дінтанулық зерттеулердің қазіргі күйі. Дінтану бұл зерттеуші бағдарламалардың бөлінділерінің кешені: жүйелеулерден бас тарту және тар мәселе бағыттарының зерттелуі. Тұжырымдамаларды баспа бетінде энциклопедияларда, сөздіктерде жүйелеу. «Практикалық» дінтанудың дамуы. Дінтанудың

Дінді зерттеу мен әлеуметтік жұмыс саласына қолдануда діни ұйымдардың қызметіне сәйкес келетін негізгі ақпараттық және статистикалық теорияларды бейімдеу: ақпарат, социологиялық ақпарат, статистика, статистикалық ақпарат, ақпараттық технологиялар.

Дінтанулық теорияларды зерттеуде ақпараттық статистикалық технологияларды үйрену міндеттері. Әлеуметтік жұмыс саласындағы діни ұйымдардың негізгі ақпараттық статистикалық көрсеткіштері. Әлеуметтік жұмыстың діни саладағы негізгі көрсеткіштерінің құрылымы. Жинаудың ақпараттық технологиялары, дінтанулық теорияларды зерттеу туралы статистикалық ақпараттарды табу мен өңдеу. Дінтанулық теорияларды зерттеудің ақпараттық статистикалық технологиясын жасаудың моделдері.

Діни феномендердің формализациясының мүмкіндіктері, соның ішінде мәдениет құбылыстары. Математикалық әдістер: гуманитарлық зерттеудегі қолданудың шекаралары. Контент-талдау: әдістің варианттары, ереже және қолдану шекаралары, типті қателер. Діннің құбылыстарын зерттеудің статистикалық әдістері: «статистикалық дереккөз» және «статистикалық әдіс» ұғымдары.

Дінтанушылық теориялардың зерттеуі туралы жиын, өңдеу және статистикалық мәлімет берудің ақпараттық технологиялары. Дінтанушылық теорияларды зерттеудің информациялық - статистикалық көрсеткіштерінің үлгісін жасау технологиясы.

Жаңа діни ағымдарды зерттеудің теориялық мәселелері

Қазіргі ғылымда жаңа діни ағымдарды зерттеуде объективті және әділ бағытты ұстану мақсатында «секта», «тоталитарлық секта», «культ», «деструктивтік культ» терминдерін эмоциональды ауыр және жағымсыз діни көзқарасты қалыптастырады деп қолданбауға тырысады. XX ғасырдың

соңында бұл терминдерді ауыстыратын «альтернативтік діндер», «маргинальдық діни топтар» т.б. терминдер ұсынылған болатын, солардың ішінде жаңа діни ағымдар (ЖДА) терминінің кең тарауы ағылшын социологы, профессор Айлин Баркердің «Новые религиозные движения. Практическое введение» еңбегінің нәтижесі болды.

«Жаңа» сөзінің мағанасы нақтылы зерттеушіге және зерттелетін елге байланысты өзгеріп отырады. Мысалы Жапон елінде ЖДА көбінесе ХІХ ғасырдың соңында пайда болған топтарды атайды. Айлин Баркер «жаңа» деп Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін пайда болған және нақтылы дәстүрлі мәдениеттерге қатысты қозғалыстарды айтады. Басқа терминдерге қарағанда ЖДА өзгешелігі, бұнда фактылық аспект емес, хронологиялық аспект негізгі орын алады. Жалпы алғанда «жаңа діни ағымдарға» жеке алынған қоғамда дәстүрлі деп мойындалмаған (немесе әлі мойындала қоймаған) кез келген діни топ жатады. Осыған сай ЖДА тізімі зерттеушілердің уақытша қабылдаған өлшемдері мен нақтылы қоғамның ЖДА қатынасына байланысты өзгеріп отырады.

Орыс тілінде «тоталитарлық секта» православтық сектатануда 1990 жылдары пайда болды. Бұл ұғымның авторы тарихшы, діндар А.Л. Дворкин деп есептеледі.

Соңғы кезде философия ғылымдарының докторы И. Я. Кантеров «тоталитарлық секта» ұғымының нақты белгілері мен ерекшеліктерінің ашылып көрсетілмегендігінен бұл ұйымға кез-келген жаңа діни құрылымдарды, діни-философиялық ілімдерді, мәдени-білім беретін немесе сауықтыру орталықтарын жатқызуға болады деген тұжырым айтып, бұл терминдердің заңдастырылуын ұсынды.

XX-XXI ғасырлардағы ЖДА тарихын универсальдық, синкреттік ағымдар мысалында қарастыруға болады. Олардың жалпы саны туралы нақты мәлімет алу өте қиын, себебі кейбір ұйымдар пайда болып, көп ұзамай жұмысын тоқтатады, немесе жасырын іс-әрекетке көшеді.

ЖДА - формалды түрде нашар біріккен, «дәстүрлі діннен» өзге ілімге сенетін діни топтардың барлығы анықталды. Олардың ілімдері синкреттікпен ерекшеленіп, әр діни және философиялық жүйелердің элементтерін эклектикалық түрде біріктірді, бұл ерекшелік оларды «постмодернистік» деп атауға негіз берді.

Жаңа діни ағымдар (ЖДА) немесе дәстүрден тыс діни қозғалыстар бұл дін немесе шіркеу, деноминация ретінде қоғамда орын алмаған, діни топтар. ЖДА термині академиялық және нейтральды ұғым болып есептеледі. Бұл ұғым «секта және «культ» терминдерін алмастыру үшін ғылыми қолданысқа енгізілді.

Христиандықты зерттеудің негізінде М. Вебер мен Э. Трельч діни ұйымдардың дихотомиялық типологиясын ұсынды. Бұл типологияда діндер шіркеу және секта («шіркеудің ішіндегі шіркеу») яғни шіркеудің ішінде пайда болып, кейін одан бөлініп шығады. .

XX-шы ғасырдың екінші жартысында бұл зерттеуді американдық ғалымдар Р. Нибур мен Г. Беккер жалғастырды. Р. Нибур діни ұйымның даму

сатысындағы сектадан шіркеуге айналу аралық кезенді көрсету үшін деноминация ұғымын кіргізді. Г. Беккер қазіргі жаңа діни бірлестіктердің формасын культтер деп атауды ұсынды.

«Жаңа ғасыр» діндерінде күшті ұйымдық, қатал адамгершілік талаптар және мінез-құлықтық өмірлік ережелер, рухани бағып-баулушы рөлін алған көшбасшылардың авторитаризмі басым.

«Жаңа ғасыр» діндерінің өзіндік ерекшеліктері бұл ұйымдарда көп жағдайда харизмалы лидердің, көсемнің қатаң авторитаризмі болады. Оларға ресми құндылықтар мен мақсат-мұраттарға, әрі соларды ұстанатын шіркеулік ұйымдарға қарсылық сипаты тән.

Дәстүрлі емес культтердің ортақ белгілері де, алуан түрлі ерекшеліктері де бар. Әйтсе де дінтану саласында осы культтердің барлығы діни ілімдері мен қызметіне қарай шартты түрде топтастырылған:

1. Неоориенталистік культтер.
2. Жаңахристиандық бірлестіктер
3. Сайентологиялық бағыттар
4. Жаңа сиқыршылар, спиритизм
5. «Шайтандық» топтар.

Жоғарыда берілген топтамаға ұқсас, аздаған өзгерістерімен қоса ресейлік ғалым И.Я. Кантарев жаңа діни қозғалыстардың классификациясын ұсынды: Жаңахристиандық бірлестіктер, Неоориенталистік культтер, Синкреттік және универсалдық қозғалыстар, Жаңа пұтшылдық, Шайтандық топтар.

Діни символдарды зерттеудің әдіснамалық ерекшеліктері

Рәміздерді (символдарды) танып, білу көне замандардан бастау алады. Рәміз туралы алғашқы ойларды көне заман ойшылдары Аристотель, Платон, Пифагор, т.б. еңбектерінен кездестіруге болады. Кейінгі дәуірлерде рәміз тақырыбы философтардың, теологтардың, мәдениеттанушылардың, тарихшылардың, әлеуметтанушылардың зерттеулеріне арқау болды. Көне заман ойшылдарының рәміз туралы ойларын И.Кант, Шлегель, Шеллинг жалғастырса, символ мен символизация туралы идеялардың одан әрі дамуына Э.Кассирер өлшеусіз үлес қосты. Э.Кассирердің символ жөніндегі философиясын американдық философ С.Лангер дамыта түсті.

Рәміз түсінігі К.Юнгтің аналитикалық психологиясында да маңызды орын алады. Ол рәмізді - «ұжымдық бейсаналықтың басты құрамы – архетиптердің көрініс беруінің негізгі тәсілі» ретінде қарастырса, француздық философ әрі мәдениеттанушы К. Леви-Строс тілді, неке ережесін, ғылым, дінді рәміздік жүйеге жатқызады (Леви-Строс, 1994). Ал Хайдеггер рәмізді онтологиялық қырынан түсіну үшін өнердің қайнар көздерін зерттеу қажеттілігін айтады (Хайдеггер, 1987). Осы ойды өрбіткен Гадамер рәміздің гностикалық функциясы мен метафизикалық негіздерін ұғынбайынша, рәмізді

түсіну мүмкін еместігін алға тартады (Гадамер, 1991). М.Мамардашвили мен А.Пятигорский зерттеулері сана мен рәміздің өзара тұтас байланысын талдауға арналған. Сонымен қатар, М.Элиаде, Р.Генон, А.Голан, В.Тэрнер, К.Гиртц, С.Қондыбай және т.б. еңбектерінде мифтің рәміз ретіндегі теориялық және әдістемелік мәні айқындалады.

Кеңестік философиядағы рәміз мәселесі С.Аверинцев, В.Антонов, В.Мантатов, К.Свасьян, Н.Рубцов сынды ғалымдардың еңбектерінде көрініс тапты. Медени семантикалық тұрғыда В.Иванов, Ю.Лотман, А.Лосевтің философиялық еңбектерінде рәміздің мәні мен табиғатын ашатын көптеген философиялық мәселелер талқыланды.

Қазіргі шетелдік теологиялық тарихнамада рәміздер мен білгілерге, олардың құпия мән-мағынасына арналған Т.А.Кеннер және Джек Трэссидердің, Курт Мориц Артур Голдаммердің діни рәміз бен иконографияның арақатынасына арналған еңбектерін атап өтуге болады.

Діни рәміздердің эволюциясын зерттеуде өзара байланысты және бірін-бірі толықтыратын екі ұстанымды басшылыққа алған жөн. Олар: құрылымдық және функционалдық.

Қазақстандық дінтану: мәселелері және болашағы

Қазақстандық дінтану: мәселелері жәрне болашағы. Қазақстандық дінтану маңызды ізденістер жолында: практикалық өлшемдер. Қазіргі эпистемологиядағы қазақстандық дінтану. Дінтанудағы метатеория. Реализм ресейлік және қазақстандық дінтану дың методологиялық принципі. Отандық дінтану тарихы: 1920-1930-шы жылдардағы дінтанулық зерттеулер мәселелері. Қазақстандағы дінтанудың қалыптасуы мен дамуындағы ғылыми атеизм кафедраларының рөлі. Қазіргі қазақстандық дінтанудағы әр түрлі көзқарастар: когнитивтік өлшем. Қазіргі қазақстандық дінтанудағы мәселелер. Қазіргі Қазақстандағы діни психология. Қазіргі Қазақстандағы дінтанудағы екі парадигма. Қазіргі Қазақстанның қоғамдық жүйесіндегі дін. Қазақстандық дінтанудағы дін социологиясы мәселелері. Дінтану зерттеулерінің шексіздігі. XX – ғасырдың екінші жартысы XXI басындағы Қазақстандағы исламтану. Құмран: қауымдардың бірегейлігі мәселесі.

АҚПАРАТТЫҚ-ӘДІСНАМАЛЫҚ БӨЛІМ

Әдебиеттер

Негізгі:

1. Дінтану. Оқу құралы / әл-Фараби атын. ҚазҰУ; [кұраст. Н. Ж. Байтенова].- Алматы: Қазақ ун-ті, 2019.- 355
2. Дінтану. Энциклопедиялық сөздік. 2 томдық, Алматы. Қазақ университеті. 2018

3. Проблемы философии религии и религиоведения: Учебное пособие / А.Н. Красников, Л.М. Гаврилина, Е.С. Элбакян. – Калининград: Изд-во КГУ, 2008.
4. Альжев Д.В. История и теория религий: конспект лекций. — М.: Эксмо, 2008.
5. Классики мирового религиоведения : антология : в 2 т. М., 1996.
6. Рэдклифф-Браун А. Р. Структура и функция в примитивном обществе : Очерки и лекции. М., 2001. 304 с
7. Малиновский Б. Научная теория культуры. М., 2005. 184 с.
8. Тэрнер В. Символ и ритуал. М., 1983. 277 с.
9. Тайлор Э. Б. Первобытная культура. М., 1989. С. 467.
10. Косиченко А.Г. Религия: сущность и актуальные проблемы. Алматы 2012
11. Пивоваров Д. В. Философия религии : в 3 т. / Д. В. Пивоваров. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2012–2013. 568 с

Қосымша:

Дінтанулық зерттеулер

1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. М., 1995.
2. Костылев П.Н. Университетские и академические подразделения, научные центры и профессиональные ассоциации в области религиоведения в современной России // Вестник Российского Сообщества преподавателей религиоведения. Вып. 1 / Отв. За выпуск: И.Н. Яблоков; Сост. В.В. Винокуров, П.Н. Костылев. – М.: Издательство «Социально-политическая МЫСЛЬ», 2008.
3. Меньшикова Е.В. Из истории отечественного религиоведения: осмысление предмета и методов в 20-е – 30-е годы XX века // Вестник Российского Сообщества преподавателей религиоведения. Вып. 1 / Отв. За выпуск: И.Н. Яблоков; Сост. В.В. Винокуров, П.Н. Костылев. – М.: Издательство «Социально-политическая МЫСЛЬ», 2008.
4. Данилов А.В. Единство и многообразие религии. Аналитическое религиоведение и теология диалога. Минск, 2004.
5. Джемс В. Многообразие религиозного опыта. Спб., 1992.
6. Классики мирового религиоведения. Антология. Т. 1. М., 1996.
7. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении. М., 1994.
8. Леви-Строс К. Структурная антропология. М., 2001.
9. Дворкин А.Л. Сектоведение. Тоталитарные секты. Опыт систематического исследования. — 3-е изд., перераб. и доп. — Н. Новгород: Изд-во Братства во имя Св. Велик. кн. Александра Невского, 2009.
10. Малиновский Б. Магия. Наука. Религия. М., 1998.
11. Мистика. Религия. Наука. Классики мирового религиоведения. Антология. М., 1998.
12. Мосс М. Социальные функции священного: Избр. произведения. СПб., 2000.
13. Пылаев М.А. Феноменология религии Рудольфа Отто. М., 2000.

14. Религиоведение. Хрестоматия. М., 2000.
15. Проблемы философии религии и религиоведения: Учебное пособие / А.Н. Красников, Л.М. Гаврилина, Е.С. Элбакян. – Калининград: Изд-во КГУ, 2008.
16. Альжев Д.В. История и теория религий: конспект лекций. — М.: Эксмо, 2008.
17. Вебер М. Теория ступеней и направлений религиозного неприятия мира // Избранные произведения. — М.: Прогресс, 2000.
18. Тайлор Э. Первобытная культура. М., 1989.
19. Фрейд З. Тотем и табу // Фрейд З. Я и Оно. Книга 1. Тбилиси, 1991.
20. Фрэзер Дж. Золотая ветвь. Дополнительный том: исследование магии и религии. М., 1998.
21. Фромм Э. и др. Дзен-буддизм и психоанализ. М, 1997.
22. Элиаде М. Избранные сочинения. Очерки сравнительного религиоведения. М., 1999.
23. Элиаде М. Священное и мирское. М., 1994.
24. Юнг К.Г. Архетип и символ. М., 1991.
25. Юнг К.Г. Душа и миф: 6 архетипов. Киев, 1997.
26. Юнг К.Г. К психологии восточной медитации // О психологии восточных религий и философий. М., 1994.
27. Смирнов М. Ю. Религиоведение в России: проблема самоидентификации // Вестник Моск. ун-та. Сер. 7. Философия. 2009. № 1.

Қасиетті мәтіндер

1. Авеста в русских переводах (1861-1996). Сост., общ. ред., примеч., справочный раздел И.В.Рака. Изд. 2-е, исправл. СПб., 1998.
2. Атхарваведа: Избранное. М.: Наука, 1989.
3. Беовульф. Старшая Эдда. Песнь о Нибелунгах. М., 1975.
4. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. М., 1988.
5. Бирлайн Дж.Ф. Параллельная мифология. М., 1997.
6. Брихадараньяка упанишада. Пер., комм. А.Я.Сыркина. М, 1964.
7. Буддизм в переводах. Альманах. Вып 1. СПб., 1992.
8. Бхагаватгита. Пер. В.Семенцова. М.,1999.
9. Вопросы Милинды. М., 1989.
10. Всемирное писание. Сравнительная антология священных текстов. М., 1995.
11. Всеобщая история религий мира. М., 2007.
12. Джатаки, или Сказания о подвигах Бодхисаттвы. СПб., 1996.
13. Древнекитайская философия. Собрание текстов. В 2 т. М., 1972-1973.
14. Дхаммапада. СПб., 1993.
15. Зоар: Каббала. Тайное учение. М., 2002.
16. Исландские саги. Ирландский эпос. М., 1973.
17. Калевала. М., 1977.

18. Коран. Перевод смыслов и комментарии Иман Валерии Пороховой. Издание 10-е, доп. М., 2007.
19. Корни Иггдрасиля. М., 1997.
20. Лао-шэ. Дао дэ цзин. С параллелями из Библии и Бхагаватгиты. М., 1988.
21. Малерб М. Религии человечества. М., СПб., 1997.
22. Махабхарата. Философские тексты. Кн. 1-2. Пер., прим., комм. Б.Л.Смирнова. Ашхабад, 1977.
23. Похищение быка из Куальнге. М., 1993.
24. Предания и мифы средневековой Ирландии. М., 1991.
25. Рамаэна. Древнеиндийский эпос. Литературное изложение Э.Н.Темкина и В.Г.Эрмана. М., 1965.
26. Религии мира. Oxford–М., 1994.
27. Религиозные традиции мира. В 2 т. М., 1996.
28. Ригведа. Избранные гимны. М., 1972.
29. Старшая Эдда: древнескандинавские песни о богах и героях. М.–Л., 1963.
30. Сутта-нипата. Сборник бесед и поучений. М, 2001.
31. Тексты Кумрана. Вып. 1. М., 1971.
32. Тексты Кумрана. Вып.2. СПб., 1996.
33. Тибетская книга мертвых. Психол. комм. К.Г.Юнга. М., 1999.
34. Токарев С.А. Религия в истории народов мира. М., 1964.
35. Упанишады. Йоги и тантры. М.. 1995.
36. Чхандогья упанишада. Пер. А.Я.Сыркина. М., 1965.
37. Эпос о Гильгамеше. М.-Л., 1961.

Акпараттық-энциклопедиялық әдебиет:

1. Библейская энциклопедия. Свято-Троице-Сергиева Лавра, 1990.
2. Буддизм: словарь. М., 1992.
3. Ислам: словарь атеиста. Под общ.ред. М.Б.Пиотровского, С.М.Прозорова. М., 1988.
4. Католицизм: словарь атеиста. Под общ. ред. Л.Н.Величковича. М., 2001.
5. Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2 т. Гл. ред. С.А.Токарев. М., 2008.
6. Народы и религии мира: Энциклопедия. Гл. ред. В.А.Тишков. М., 2008.
7. Православие: словарь атеиста. Под общ.ред. Н.С.Гордиенко. М., 1988.
8. Религиоведение: Энциклопедический словарь. М., 2006.
9. Христианство: Энциклопедический словарь. В 2 т. М., 2003-2004.
10. Элиаде М., Кулиано И. Словарь религий, обрядов и верований. М.–СПб., 1997.